

ÁGH ATTILA

Közép-Európa „felfedezése”

Közép-Európa évtizedekre eltűnt a történelem színpadáról és a társadalomelméletből is. A II. világháború után és a gyors társadalmi változások büvöletében a Forradalom szemléletmódja kerekedett fölül Európa keleti felében a Történelem, a hosszú távú tendenciák és strukturális meghatározottság („longue durée”) felett. Európa nyugati felében hasonló változások játszódtak le, de ellentétes előjellel, a modernizáció büvkörében. Míg az ötvenes és részben a hatvanas években is az új realitások véglegesnek tűntek, addig a hetvenes és véglegesen a nyolcvanas években világossá vált, hogy a középtávú ciklusváltás után visszatért a Történelem, és mutatis mutandis meghatározó erővé vált. Az előttünk álló időszak, mondhatni, ebben az értelemben a múlt felfedezése lesz, a hosszú távú tendenciák visszatérése lesz a prognózis alapja. A Történelem pedig a közép-európai régiót jelenti, vagyis Magyarország közép-európai létezésre és együttműködésre van „ítélve”.

A Történelem visszatérése két, szervesen és szorosan összefüggő folyamat érvényesülését jelenti. Az egyik Európa mint nemzetközi rendszer szintjén jelentkezik, s Közép-Európa mint regionális híd jelentkezése az enyhülés eredménye és az „Európa európaizálásának” nevezett folyamat alapvető feltétele. A másik folyamat a társadalmak mélystruktúrájában jelentkezik, mint a közös európai kultúra felfedezése, amely egyúttal a közös társadalmi mélystruktúrák, a civil társadalom (société civile) differenciált azonosságát jelenti. Túl harsány európaisága ellenére is jól fogalmazza meg ezt a két folyamatot Régis Debray könyve, mint Európa önállósulását a világban és a meghatározó folyamatok áttevődését az állam síkjáról a civil társadalomra az európai érintkezésben. Az előbbi — Európa a szuperhatalmak között —, amelyek lényege a túlhangsúlyozott európaiság és a globális hatalmakkal való szembefordulás. Ugyanakkor kiemeli azt is, hogy „a civil társadalmak lassan újjászületnek Kelet-Európában, megerősítve autonómiájukat, kultúrájukat és történelmüket az állammal szemben”, azt fejtegetve, hogy a nyugat-európai társadalmak „két lábon járnak”, vagyis egyaránt fejlett az állam és a civil társadalom, míg a kelet-európaiak csak „egy lábon”, vagyis az állam kizárólagos fejlettségére támaszkodnak. Debray lazán megfogalmazott globális öszképe, a „hidegbéke”, itt függ össze Kelet- és Nyugat-Európa viszonyával, egyrészt Kelet, azaz a szocialista országok globális hatásának fundamentális korlátja a civil társadalmuk fejletlensége, attraktivitásának hiánya, másrészt ezt éppenséggel a kelet-európai „végeken” változtatják meg gyorsan, s ezzel már a közép-európai problematikánál vagyunk.¹

Debray korántsem színvonalas, de igen szimptomatikus könyve nagyon szigorú kritikában részesült, jogosan, Pierre Hassner, az Európa európaizálása gondolat elindítója részéről, amelyben azonban a fenti gondolatmenet a

könyv „kicsi igaz részéhez” tartozónak minősül, s így a közép-európai problematika ebben a kettős elméleti összefüggésben még markánsabban jelenik meg. Hassner szerint minden fontosságuk ellenére nem az államközi kapcsolatok fejlődése igazán fontos a II. világháború utáni Európában, hanem a civil társadalmak fejlődése és intenzív kapcsolatrendszere, s tegyük hozzá, ez fokozottan érvényes Közép-Európára, szinte a térség „definíciójának” tekinthető.²

A szocialista országok társadalomtudományában ezzel párhuzamosan éles váltás történt a „gazdasági növekedés” centrikus elméletektől a „politikai fejlődés” típusú elméletek felé. Az ok egészen nyilvánvaló, a hetvenes évek közepének globális válsága megmutatta, hogy a gyors gazdasági fejlődés mindenütt megtorpant ugyan, de azok az országok, amelyek rugalmas politikai és szociális struktúrával rendelkeztek, viszonylag gyorsan át tudtak állni egy új növekedési pályára, míg azok, amelyeknél túlságosan merevek voltak ezek a struktúrák, elhúzódó válság lépett fel. Így jött létre egy „weberi” szituáció, s vele Max Weber hatalmas árnya is megjelent a társadalomtudományok felett: a társadalmi intézményrendszer és az értékek döntő szerepe mutatkozott meg újól a Történelem fordulópontjain, s több darabra megint csak széttörve Európát, egyúttal eloszlatta a Forradalom illúzióit is a gyors és gyökeres váltással, az utoléréssel és megelőzéssel kapcsolatban. Amikor Nyugaton és Délen — egészen más, itt nem részletezendő okokból — már véget ért a modernizációs elméletek divatja, akkor jött el csak ez a divat igazán a szocialista országokba, mert a Forradalom típusú elméletek helyett szükség volt egy olyan „középszintű” szintézisre, amely koordinálja a társadalom erőfeszítéseit egy interdiszciplináris megközelítésben a pangás meghaladására és egy közeljövőbeli lassú fejlődés megindítására.

A Forradalom típusú elméletek visszaszorulásával és a Történelem típusú elméletek visszatérésével a Kelet és Nyugat közötti ideológiai viták súlypontja is áttolódott a politikai fejlődés területére. Nyugaton már a II. világháború után felbukkant egy olyan koncepció, amely a szocialista forradalmak politikai tartalmát letranszformálta, és a megkésetttség felszámolása, a felzárkózás kísérlete politikai eszközrendszerének, s ennyiben nem a Nyugattal szembeni elvi szembenállásnak, hanem csak átmeneti jelenségnek minősítette. Ez a vonal került felszínre a nyolcvanas években akkor, amikor a nyugatiak a politikai fejlődés jegyeit (pluralizmus, demokratikus-parlamentáris struktúrák, emberi jogok) kezdték számonkérni a szocialista országokon, amelyek ebben a vonatkozásban mindinkább defenzívába kényszerültek, de eltűnt a gyors gazdasági fejlődés külső-ideologikus hivatkozási rendszere és belső legitimációs funkciója is. A politikai rendszer alkalmazkodóképességének és a politikai modernizációnak az előtérbe állítása Kelet és Nyugat vitájában azonban méginkább exponálja Közép-Európa létét és sajátos szerepét; ugyanis Kelet-Európa etekintetben még inkább széttört a sui generis Kelet-Európára és Közép-Európára a világgazdasági változásokhoz való strukturális alkalmazkodás szempontjából, azaz inkább a társadalmi-politikai intézményrendszer és a civil társadalom, mintsem a szűkebb értelemben vett gazdasági folyamatok szintjén. Ezért a sajátos, a társadalomtudományban szélsőséges formákban méginkább exponálja Közép-Európa létét és sajátos szerepét; ugyanis politikai fejlődés Almond-féle meghatározását, amelyet Nyugaton már tönkrebíráltak, mivel sajátos nyugati tartalmakat igyekezett univerzális igényűként megfogalmazni. Tudván mindezt, számunkra mégis konkrét és aktuális mondanivalót fejez ki a „weberi szituációban” Közép-Európában: „A politikai fej-

lődés kifejezést... azon politikai rendszerek, folyamatok és politikai változások vonatkozásában használjuk, amelyek a társadalmi-gazdasági modernizáció szélesebb összefüggésében ragadhatók meg... A politikai fejlődés sajátos fogalma először is a specializált politikai vezetés és a hivatali-intézményi apparátus [közigazgatás — Á. A.] létrehozását jelenti... Másrészt olyan széleskörűen artikulált és aggregált apparátusok létrejöttét, mint a politikai pártok... A politikai fejlődés meghatározza a társadalmi-gazdasági modernizációt és meg is határozódik általa, történetileg azonban mindinkább a politikai fejlődés válik a széles modernizációs folyamat fókuszává.”³

A politikai fejlődés mint objektív tendencia — nemcsak nemzeti, hanem regionális szintű — felvetése egyben prognózis, módszertani kérdés is. Nevezetesen a jövőkutatás a maga szemléletmódjában és módszertani apparátusában a tudományos-technikai fejlődés („felfedezések”) és azok közvetlen társadalmi következményei (kutatási és képzési struktúrák, adott termelési relációk „forradalmasítása”) előrejelzésére koncentrál, ezt tekinti kemény magnak, amelyre mindent fel lehet építeni. Már csúszosabb terepnek tekintik a gazdasági előrejelzéseket (nyersanyag-felhasználás, gazdasági növekedés, külkereskedelmi-világkereskedelmi forgalom stb.), mivel ezeknek szélesebb és komplexebb társadalmi összefüggésrendszere van, bár itt még érvényesül a navigare necesse est elve, s így ezek a prognózisok is rutinszerűen, tömegével készülnek. Végül a tudományos-technikai fejlődés modellszerű egzaktága abszolút ellentétként felmerül a társadalmi-politikai fejlődés prognózisának problémája, mint abszolút ellenpont, s a kettős duális ellentétrendszerekként mutatják be: értékmentes versus-értékorientált, kumulatív-evolutív versus, nem kumulatív és nem evolutív, végül objektíve előrejelezhető versus szubjektíve felbecsülhető, de előre nem jelezhető stb. stb. Van tehát tudományos-technikai prognosztika, de nincs „politológiai futurológia”, holott az ellentét korántsem ilyen abszolút, s nem a társadalmi szférák természetéhez, hanem a megelőző Konratyev-ciklus lényegéhez tartozott, hogy a trendvonalak meghosszabítása a jelenből a (közel)jövőbe kifizetődőbbnek látszott a tudományban, mint a politikumban. Voltaképpen, ahogy már jól tudjuk, a tudományos fejlődésben is a hirtelen mutációk érdekesekek, a paradigmaváltások és a kumulatív-evolutív jelleg csak igen viszonylagos, ugyanakkor a politikai fejlődésben is vannak hosszú távú trendek, és a hirtelen mutációk gyakran csak rövid- vagy középtávú ciklusokként jelentkeznek, ahogy fentebb a Forradalom és a Történelem viszonyában ezt bemutattuk.

A tudományos paradigma és a politikai rendszer tulajdonképpen párhuzamos, azonos nagyságrendű és a távlatok jelzése vonatkozásában egyformán kezelendő fogalmak. Hasonlóképpen a válság fogalma, amelyet a társadalomelmélet széles körben használ, míg a tudományelmélet kevésbé, holott a válság mint a Schumpeter-féle teremtő rombolás végbemegy a tudományos paradigmában és a technikai rendszerben is. A hosszabb távú tendenciáknak és az evolutív-kommulatív fejlődésnek mindkét szférában megvannak a határai, a töréspontjai, s ezen a ponton a két problematika egyben találkozik is, hiszen mint láttuk, a „weberi szituációban” a közös korlát és a töréspontok egyaránt jelentkeznek. Nem elvitatva a tudomány viszonylagos önmozgását, de végső soron annak kezdő és végpontját mégis a társadalom mélystruktúrája adja (amelyet persze lényeges pontokon módosít, lendít vagy torzít a regionális és globális külső feltételrendszer), amely a politikai rendszer változásait is ve-

zényli. Félreértés ne essék; itt mindvégig Közép-Európáról és a civil társadalomról van szó, azaz a prognózisról mint a múlt felfedezéséről. Hozzátehetnénk még, hogy ráadásul Közép-Európában a tudományos-technikai fejlődés paradigmaváltásainak alig van közvetlen relevanciája, hiszen követő-típusú fejlődésről és késleltetett, elhúzódo technológiatranszferről lehet csak szó ebben a régióban, míg például a Szovjetunióban más társadalmi szférákban meglevő elmaradás ellenére a tudomány élvonalának követése-figyelése-lépéstartása elsőrendű problematika (a nyugati szerzők egyik kedvenc témája a komputerizáció társadalmi-politikai hatása, azaz a fejlett technika társadalmasodásából adódható problémák a Szovjetunióban), ami csak azt mutatja, hogy az egyenlőtlen fejlődés minden régióban rendkívül eltérő módon érvényesül.

A politikai fejlődés értelmezése és prognosztizálása többnyire az etnocentrizmus vádjával találja szemben magát, ahogy ez Almond esetében is (jogosan) megtörtént. Eleve más az eset persze a regionalizáció esetében, ahol a távlatkészítés a helyi értékrend alapján éppen a sajátosságok figyelembevételére irányul. Mégis megfogalmaznám azt a feltevésemet, hogy a politikai fejlődés Almond-féle fogalmának a racionális magja egy olyan gondolat, amely nemcsak Weberig, hanem Marxig és Hegelig is visszavezethető, nevezetesen a strukturális differenciálódás mint a társadalmi szférák fokozott kiépülése-intézményesülése és relatív önállóságuk növekedése mellett fokozódó koordinációjuk igényének megjelenése is, s az ezt ellátó szféra iránti növekvő igény révén az egyre komplexebb társadalmi rendszerben tulajdonképpen magához a politikai rendszer definíciójához jutottunk el. A politikai rendszernek viszont két alapformája van, amelyek kronológiailag ciklikusan váltják egymást az utóbbi erősödő dominanciájával, és pedig az extenzív típus, amely rövidrezártan fogja össze a társadalmat mint komplex totalitást, mindent a maga hatalmi struktúrája közös nevezőjére vonva, aztán az intenzív típus, amely a társadalmi szférák igazgatását a különbségek kezelése jegyében végzi. Ismét a Forradalom és a Történelem váltásánál vagyunk, s egyben a magunk közép-európai regionális prognózisánál is: mind a magyar nemzeti szintű, mind pedig a közép-európai regionális szintű politikai rendszerben az extenzív-től az intenzív rendszerbe való átmenet időszakát éljük, s ez jelentkezik közép-európai identitástudatként.

A strukturális differenciálódás tehát általában véve globális tendencia és kényszerítő erő — a nemzetközi viszonyok elméletében Samuel Huntington a demokratikus formák terjedésére, James Rosenau pedig a latin-amerikai kisországokra készített ilyen prognózist stb. —, de csak regionális keretek között és csak a hosszabb távú ciklusok által meghatározott intervallumban jelent konkrét hivatkozási alapot és keretet. Az elv diagnózisként és prognózisként való alkalmazásának a legnagyobb veszélyét és korlátját az jelenti, hogy a társadalmat — az extenzív politikai rendszer szellemében — homogénnek tekintjük, amelyen végigfutnak az egyik ponton belépő hatások, mondjuk a tudományos-technikai felfedezéseké vagy átalakításoké vagy a kívülről indukált-importált politikai változásoké, hogy a két leggyakoribb hibás gondolati modellt említsük. Valójában azonban ezek a hatások többszörösen megtörnek a társadalmi szférák sajátosságain, le- vagy feltranszformálódnak általuk, ahogy ezt éppen a közép-európai modernizációs hullámok tekintélyes szakirodalma tanúsítja, talán lehetünk olyan etnocentrikusak, hogy klasszikus módon, mivel itt volt a legerősebb a nyugat-európai „kihívás” és a peremvidék „vála-

szá” kontrasztja. A strukturális differenciálódás mint a politikai fejlődés lényege konkretizálásához tehát a társadalmi szféráknak ez a sajátos „összhangzattana” szükséges belül, s az egyes nemzeti egységek kapcsolatrendszere a regionalizáláshoz kívül.

A fentiek alapján a közép-európai problematika elhelyezhetővé vált a tudományos-technikai, illetve gazdasági-társadalmi fejlődés és a politikai rendszer innovációja kapcsolatában, a Kelet—Nyugat viszonyrendszerben, s a logikai „középut” egyben jelzi a földrajzi középet is.

KÖZÉP-EURÓPA VITA: MÍTOSZ VAGY REALITÁS?

A Közép-Európa vita első közelítésben akörül forgott, hogy vajon Közép-Európa pusztán egy mítosz avagy nosztalgia-e (mondjuk a régi szép idők vagy a Habsburg monarchia iránt), vagy pedig a „kemény” társadalomtudományok által reálfolyamatnak tekintett síkon is megragadható valóság. Jóllehet számomra ugyan nem kétséges, hogy az utóbbiról van szó, mégis el kell ismerni, hogy erről a realitásnál többnyire igen „mitikus” formában szólnak és szónokolnak, s igen kevés írás és felmérés szól magukról a reálfolyamatokról. A mitikus forma dominanciája természetesen nem véletlen, magából a régió természetéből és az „elsüllyedt kontinens” újrafelmerülésének körülményeiből adódik. Az enyhülés, majd a globális válság idején a közép-európai nemzetek újra felfedezték és ki is fejezhették regionális sajátosságukat és összetartozásukat, de gyakorta csak a kultúra kódrendszerében avagy az átörökölt kulturális anyag formanyelvében, s ezért a téma többnyire a régió kulturális felsőbbrendűségének és összetartozásának problémájaként merült fel, eleve szembenállásként a gazdasági és politikai adottságokkal, reálfolyamatokkal.⁴

A Közép-Európa kérdés valójában egy kettős „bizonytalansági reláció” formájában közelíthető meg; az egyik: a kultúra-civiltársadalom-politikai-„birodalmi” viszonyrendszer, a másik: a „földrajzi” meghatározás kérdése, azaz a kis nemzetek régiójának viszonya a német kérdéshez. Karl Schlögel mindkét vonatkozást nagyon élesen megfogalmazta: „Minden kísérlet arra, hogy Közép-Európát egydimenziósan vagy monokauzálisan határozzák meg, két pólus között ingadozik: az egyik a földrajzi meghatározás, a másik a térség kulturális légkörének pusztá leírása. Az egyik túl determinista, a másik túl határozatlan, noha mindkét kísérlet nyújthat némi segítséget. Hiszen az megfelel a valóságnak, hogy Közép-Európa Németország és Oroszország, a Baltikum és az Adria között fekvő földrajzi térség. De valóban az egész Németország ehhez az övezethez tartozik-e és mi a helyzet a balti országokkal...? ...Nem okoz nehézséget az sem, hogy Közép-Európa »szívét« megnevezzük: Csehország, Ausztria, Lengyelország, Magyarország.”⁵ Schlögel kétséggkívül azt igen jól érzékelteti, hogy a két bizonytalanság többszörösen átfed és összefonódik, s felhívja a figyelmet arra, hogy még a szűk meghatározás — Németország kihagyása — esetén is felmerül a kérdés, hogy mit tegyünk a térségben levő német elemmel, illetve külön megválaszolást igényel az ebben a régióban különös szerepet játszó, mind a kelet-, mind a nyugat-európai szereptől eltérő zsidóság kérdése. De vizsgálatunk szempontjából mégiscsak fontosabb az a megállapítása, hogy „ha megismétlődik — új színben — a birodalmi állami-ság és a civil társadalom dualizmusa”, amit nemcsak a közvetlen térség orszá-

gaira, hanem a két globális hatalomra is kiterjeszt, amelyeket mint „birodalmi hatalmakat” Gerd Koenen terminusában „a győzelem csapdájában” le-
vőnek jellemez.

A Közép-Európa vitáról először a német kérdést kell leválasztanunk, hogy megállapítsuk a kis országok közvetlen — mondhatni — „külsőleg-belső” külpolitikai feltételrendszerét, vagyis megteesszük azt a megkülönböztetést, amelyet az osztrákok már évek óta tudatosan használnak a hagyományos német szóhasználatú Mitteleurópa és a kis országok térségét kifejező Zentraleuropa között. A tanulmányban a Közép-Európa terminust mindvégig az utóbbi értelemben használom, de a terminusok kétértelműségeitől semmiképpen sem lehet megszabadulni, mert a Central Eurpe angol terminusa mindkettőt jelentheti, s így magyar fordítása is, mivel az angolszász sajtó nagyon ritkán használja a Middle Europe kifejezést, az annál sokkal gyakrabban használt The Lands Between terminus (valószínűleg A. Palmer nyomán) viszont még a Mitteleuropa kifejezésnél is tágabb értelmű, mintegy a német Zwischen-europa kifejezésnek felel meg.

A német kérdés leválasztása és a legfontosabb „külső” kérdésként való megtárgyalása a régió szempontjából a leglényegesebb dolgok közé tartozik. A Történelem visszatérése abban is jelentkezik, hogy a maga módján Mitteleuropa újjászerveződik. Ahogy Ránki György *Gazdaság és külpolitika, A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért, 1919—1939* (1981) című könyvéből megtudjuk, az I. világháború után a német hegemonia a térségben egyszer már helyreállt a visszaszorítása után, jelenleg másodsor is ugyanez folyik a II. világháború után, s az újabb századfordulóig a folyamat várhatóan ismét lejátszódik, illetve strukturálisan teljességgel kibontakozik; voltaképp a folyamatot „fatalista” módon szemlélve inkább az a kérdés, hogyan? Az eddigi történelmi tapasztalat azt mutatta, hogy Közép-Európa Németországgal a „se vele, se nélküle” paradox viszonyban van, a nagy kérdés tehát az, hogy Németország visszaálló regionális hegemoniája hordoz-e magában sajátosan új vonásokat, amelyek radikálisan csökkentenék a függés aszimmetrikus jellegét, és az interdependencia irányába tolnák el a „köztes Európa” belső viszonyait. Kétségtelenül vannak ebbe az irányba mutató mozzanatok, Ascherson például azt fejtegeti: „Komoly hiba lenne a Közép-Európáról folytatott vitából kihagyni a modern Németországot. Az új nyugatnémet generáció már nem érdekelt a dominanciában.” Maga is bevallja azonban azt, hogy Németország esetleges (további) eltolódása Közép-Európa felé felveti a német semlegesség problémáját, és ezzel alapvetően megterheli a két globális hatalom bevonásával a közép-európai fejlődést és önállósodást.”⁶ Egyáltalában véve, a német kérdés tárgyalásának egyik nagy „veszélye”, hogy a már teljesen inflálódott Jalta-vita felé sodor, amelynek tárgyalásába azért nem érdemes belemenni, mert eredetileg olyan kérdésfelvetésként indult, amely a két globális hatalom viszonyára fixálva csak terepként tekintette az érintett térséget, majd a vita amerikai, illetve európai belpolitikai vitává is fordult, s most már szinte teljesen parttalaná és kezelhetlenné vált, amelyet időnként távoli kontúrként lehet csak jelezni, mert mindenki mást ért rajta.⁷

A kettős bizonytalansági relációt csak felfokozza, hogy a vitába teljes erővel bekapcsolódott az európai baloldal is, sőt bizonyos értelemben, a vita tetőpontján, azaz 1984—1986 között, az európai baloldal megújulása egyik frontjának tekintette, bevonva a közép-európai ellenzéket (vö. Ash), de az olasz kommunistákat is (Castellani) azonban a mozgósítottak zömét a baloldali

nyugatnémet szociáldemokrácia alkotja. Erről tanúskodik a Die Neue Gesellschaft-Frankfurter Hefte két vitablokkja számos szerzővel (1986/7 és 1986/9), amely közvetlenül kapcsolódik a folyóiratban korábban lezajló vitához a baloldal elméleti programjáról és a marxizmus aktualitásáról (NG/FH 1985/12), amelyben a szociáldemokrata baloldal egyik vezéralakja, Peter Glotz már felvetette az europaizálás programját. Világos ugyanis, hogy sem a hazai belső fejlődés, sem annak külpolitikai feltételrendszere nem függetleníthető az európai baloldal megújulásának perspektívájától, de a Közép-Európa kérdés általuk adott, szélsőséges és túldimenzionált, a realpolitika vonásait nélkülöző megközelítése egyszersmind teherterhelés is a közép-európai regionális együttműködés előmozdítása szempontjából. Glotz túldramatizált kérdésfelvetése a Jalta-kérdést valósággal a metafizikai szétszakítottság és pusztulás dimenzióiba emeli: „Mi Európa most? Egy kettős jéghegy, a két globális hatalom közötti feldúlt csatamező.” És tele naivitással és illúzióval holnapra vissza akarja állítani — az így sohasem létezett — Zwischeneuropát mint az új európai aranykort: „Vissza kell kapnunk Közép-Európát, először mint fogalmat, aztán mint realitást. A történelemellenes ideologikus határok Prága és Frankfurt, Bécs és Budapest, Varsó és Luxemburg között meg kell szűnjének. Közép-Európa: „Miért ne kísérlehetnénk meg a Rajna és a Bug, a Rajna és a Fekete-tenger között a fegyverzetcsökkentés szféráját kialakítani? Közép-Európa: Mi akadályozhat meg bennünket az intenzív kereskedelemben és mélységesen rokon kultúráink közelebbi kapcsolataiban? ... A régi struktúrát egy újjal miért ne váltsunk fel a Kelet és Nyugat közötti konszenzus jegyében?”⁸

Lehet, hogy Glotz utópiái nem tételezik fel a német birodalmi ábrándot, de mindenesetre nem zárják ki, egyszerűen nem szólnak róla, ahogy arról sem, hogy mi lenne erről a két globális hatalom véleménye. Arról viszont igen, hogy a nemzetté válás Közép-Európában eleve elhibázott dolog, zsákutca volt, ez törte szét az úgymond nemzetek fölötti Közép-Európa egységét és akadályozta meg a térség demokratizálódását. A nemzeti fejlődés és a demokratizálás múltbeli, sőt jelenlegi tragikus konfliktusait nem lehet tagadni, de ez mit sem változtat a nemzetek előttiből a nemzetek feletti Közép-Európába való „nagy ugrás” abszurditásán, s megint csak felveti a térség kis országaiban a német dominancia kerülő úton való visszahozásának gyanúját. Az NG/FH vitájában is elhangzott ugyan, hogy Glotz „álma” egyszerre „ahistorikus és illuzorikus”⁹, mégis tény, hogy a „németül” végiggondolt Közép-Európa egyelőre legalább annyi veszélypotenciált szabadít fel, mint amennyit kioltani akar. A Mitteleuropa-vitában ugyanakkor ott kavargó a német tradíciótól sem idegen, sőt a kanti—schilleri kultúrforradalom eszméjében ott a legklasszikusabban megfogalmazott erkölcsi-kulturális felsőbbrendűség tézise a világ s Európa más térségeivel szemben. Ez Közép-Európa mítoszának legjellegzetesebb formája, amelyet Zagajewski így bírál a német vitában: „Ebben a vitában olyan gondolatok, hipotézisek és kifejezések bukkantak fel, amelynek révén Közép-Európa nagyon is különleges régióként jelenik meg, nevezetesen amely külsődleges értelemben, vagyis civilizatórikus fejlődésében megkésett ugyan, de belső, szellemi értelemben valahogy mégiscsak előrehaladottabb, mint a többi kontinensek.”¹⁰ Nem vitás, Közép-Európának valóban az a sajátossága, hogy a „kultúrában” valóban előbbrejutott mint a „civilizációban” történelmi megkésettisége révén, vagyis inkább volt „kortársa” Nyu-

gat-Európának a kultúrában, mintsem az anyagi-gazdasági fejlődésben, de ebből felsőbbrendűségét levezetni természetesen már a mítoszteremtés útjára vezet.

Ebből a sajátos politikai légkörből következik, hogy Ash elég nagy visszhangot kiváltott áttekintésében a Közép-Európa-vitát teljességgel csak az adott országok belső politikai ellenzéke oldaláról és nézőpontjaiból közelíti meg, ugyanakkor ezt a egyoldalúságot — ti. az erről szóló hatalmas irodalom mellőzését — némileg kiegyensúlyozza azzal, hogy a kultúramitoszokat és a Mitteleuropa ügyet igen éles kritikában részesíti. Az általa szemlézett ellenzéki irodalomban maga is a történelem mítosszá fordítását látja a Közép-Európa-kérdés felvetésében, nevezetesen Milan Kundera tanulmánya óta Közép-Európa mint a Szovjetunió ellentétes tükörképe jelenik meg, amely szemben a politikai hatalommal kulturális és erkölcsi hatalmat, sőt nagyhatalmat képvisel. Ash szerint tehát a közép-európaiság főként életérzés, „a kisnemzetek tapasztalata, amelyeket alávetettek maguknak a nagy birodalmak, s az értelmiségnek ehhez az alávetettséghez kapcsolódó állampolgári elkötelezettségének tradíciója, s így az az ironikus magatartás, amely a vereség állapotában való élésből fakad.”¹¹ Ez kétségtelenül egy reális mozzanat, bár éppúgy túlzás lenne a régiót pusztán egy életérzésre redukálni, mint ahogy a civil társadalom kérdését csak „spirituális-kulturális” formában felvetni, ahogy Ash bírálja az általa áttekintett irodalmat, jogosan megállapítva, hogy „Kelet-Közép-Európa történelme valójában megírható lenne az utóbbi évtizedben mint a civil társadalomért vívott harcok története”, sőt ennél lényegesen tovább is megy jogos kritikájában, miszerint az ellenzékieknél „a belső-nemzeti aspektusok elemzésében a legnagyobb hiányosság az élet anyagi oldalának teljes elhanyagolása és a gazdaságtannal szembeni megvetés”.¹²

Igy válik Közép-Európa kulturális mítosszá és olvad egybe differenciálatlanul a német kérdéssel, hiszen a kemény gazdasági folyamatok kiktatása vezethet el csak a hegemonia kérdéséhez. Ash kritikájának sebeszkése itt is pontos és éles: „Nemzetközi elemzéseikben talán a legfontosabb közös hiba a legnagyobb regionális hatalom, Németország megközelítésében rejlik. Egyikük sem kezd hozzá a valóságos német politika elemzéséhez.” És itt Ash az, aki a történelmi folytonosságra a közép-európaiakat emlékezteti, illetve emlékeztetvesztésben elítéli: „Érdemes arra emlékezni, hogy az eredetileg a Közép-Európa terminus használata Kelet-Közép-Európában Thomas Masaryknál az I. világháború folyamán úgy jelentkezik, mint a Friedrich Naumann és mások által kezdeményezett Mitteleuropa terminus programmatikus ellenzéke, hiszen ez utóbbi a birodalmi Németország expansionista terveinek igazolása volt.” Ash ugyan nem esik abba a hibába, s másokat is óv attól, hogy a birodalmi Németország terjeszkedését közvetlen kapcsolatba hozzák a mai NSZK keleti politikájával, de éppannyira fontosnak találja ennek a keleti politikának és a közép-európai kis országok önállósulási törekvéseinek az elhatárolását is: „fontos feltárni a különbségeket a Mitteleuropa koncepció — ahogy a német szociáldemokraták, mint Peter Glotz emlegetik, különösen az úgynevezett ‚második keleti politika’ vonatkozásában — és a tulajdonképpeni Közép-Európa koncepció között”.¹³ Ash ezzel feladta a leckét és nyitott problémák egész sorára mutatott rá Közép-Európa belső struktúrája és külső kapcsolatrendszere, illetve ezek várható fejlődéstendenciáinak prognosztizálása formájában. A „hivatalos” társadalomtudományban ezeknek legalábbis egy része érdemi tárgyalásra és megválaszolásra került, például a kis országok „német kapcsolatai” történelmi és távlati megközelítésben Ránki György munkájában (1985).

Ránki 1985-ös tanulmánya felvázolja a Mitteleuropa kérdés elmélet- és gaz-

daságtörténetét, s a három európai régió szemlélete felől leszögezi, hogy „a Kárpát-medencét, a Cseh-medencét és a Lengyel-síkságot az autochon Kelet-Európa-szerkezetektől eltérő, nyugatias struktúrák behatolása jellemzi”. A 19. századi ipari forradalom által kiváltott „világkihívásra” a régió kezdett felzárkózni, s ebben a folyamatban a régió nyugati vidéke vált „a legfontosabb közvetítővé és ösztönzővé”, s ezzel létrejött egy olyan sajátosan ellentmondásos német szerep Közép-Európában, amely kísértetiesen emlékeztet az 1950-es évek végétől jelentkező hatásra a modernizáció legújabb keletű hullámában: „ha Közép-Európa nyugati részében az élre törés felszámolta a korábbi gazdasági elmaradottságot, a modernizálódó gazdaság és a még merev társadalmi-politikai szerkezet ellentmondása, amely azzal a ténnyel párosult, hogy a német egység... gyakorlatilag létrehozott egy történeti régiót, mely Németországot Kelet-Európa Közép-Kelet-Európának nevezhető zónájával gazdaságilag és kulturálisan is sajátosan egybekapcsolta. Az orosz és a német óriás között élő kis népek-nél sajátos kettősség alakult ki: a gazdaságilag erős Németország egyszerre volt a gazdaságot ösztönző és fejlesztő, illetve a gazdaságilag kizsákmányoló, politikailag elnyomó hatalom a számukra.”¹⁴

A Mitteleuropa régió kialakulását tehát a weberi szituáció jellemezte Németországban, de ez a szituáció még erősebben jelentkezett és jelentkezik ma is a voltaképpeni közép-európai országokban mint a modernizálódó gazdaság és a még merev társadalmi-politikai szerkezet ellentmondása, hiszen tulajdonképpen ez váltja ki a sajátosan közép-európai válságjelenségeket. Ha most nem is térünk vissza Ránki nyomán a kisállamok közös sorsa és „nyomorúsága” (Bibó) történeti áttekintéséhez, mégis meg kell tekintenünk e nagy történelmi színjáték fináléját a II. világháború után, amikor a pozitív tendenciák mellett a sok történelmi nyomorúság halmozottan visszatért. Az I. világháború után a közép-európai régió úgy alakult ki, mint a kis, „törmelék”, marginális nemzetek zónája, az atlanti és a kontinentális „hatalmi tábla” között felgyűrődő övezet, amelyet gyakran sújtanak váratlan földrengések, vagyis az adott térség kis országai inkább belerántódtak a világpolitikába, mintsem valamilyen mértékben formálói lettek volna annak, még regionális szinten is a kényszerpályák jellemezték mozgásukat. Sajátos ellentmondás az, hogy ezek a kis országok egymásnak feszülő politikai és kulturális nacionalizmusai szembetalálják magukat a regionális gazdasági kooperáció szükségességével, de mégis az autarkiaira való hajlam kerekedik fölül, illetve a kooperáció csak külső nyomásra alakul ki.

A Közép-Európa-kérdésben egyrészt tehát nagyon markáns határvonal van a II. világháború után, az európai megosztottsággal és a térség kiiktatásával, amely még jobban felerősítette a fejlődésbeli különbségeket annak nyugati és keleti fele között, valamint az új „geopolitikai” realitásokkal, másrészt a nyolcvanas évek végén megdöbbenve látjuk, hogy voltaképpen milyen kevés változott pozitív (a nyugatias struktúrák visszatérése a kultúrában, gazdaságban és a civil társadalomban, a térség nyitottsága a nyugat-európai kihívás felé) és negatív (a kis nemzetek nyomorúsága, belső ellentétei, kényszerpályák és a külső függések direkt mivolta) vonatkozásában egyaránt. Ránki is kimutatja, hogy csupán átmeneti volt Közép-Európa eltűnése a II. világháború után, s felidézi Seaton-Watson 1971-es előadását, amelyben már újra visszatér a fogalom használatára és a térség létezésére. Az enyhülés időszakában valóban kitűnt, hogy a szekuláris, hosszabb távú tendenciák csak rövid időszakra szorultak vissza, vagyis a *longue durée* érvénye nem szűnt meg, s mihelyt beléptek a katonai-politikai és a gazdasági-kulturális alrendszer divergenciái az európai rend-

szerbe, Közép-Európa is új életre kelt. S vele a német kérdés is, nemcsak általában, hanem a Közép-Európa-problematika vonatkozásában is a maga megszokott paradox módján, sőt az európai politika szintjén szinte túsul ejtve a Közép-Európa-problematikát.

Ránki emlékeztet arra, hogy a hatvanas évek végére az NSZK ismét Európa gazdaságilag legerősebb országává fejlődött, s az Európa keleti felével való viszonyban újlag magához ragadta a kezdeményező szerepet a gazdaságban, a kultúrában és a politikában egyaránt. A kis közép-európai országok jelentős gazdasági fejlődése ellenére továbbra is fennáll a gazdasági életben a korábbi komplementaritás, bár Ránki arra is felhívja a figyelmet, hogy ezek a kis országok rá vannak szorulva a szovjet nyersanyagokra és piacra, s ezért „a politikai akadályokon túlmenő, immanens problémák sem teszik lehetővé, hogy az NSZK visszaszerezze háború előtti, domináns szerepét. Az NSZK szerepe viszont — nem úgy, mint a harmincas években — nem merül ki a külkereskedelemben.”¹⁵ Ránki mondanivalójának a lényege is az tehát, hogy a történelem visszatér, bár megváltozott körülmények között (a két Németország és Ausztria részese-e ezen kis országok külkereskedelmében már most megközelíti vagy meg is haladja a Szovjetuniót), vagyis a hatalmi kudarcok ellenére „a természetes gazdasági tényezők mégis újból és újból felszínre törnek, és világosan mutatják, hogy a térség gazdasági virágzása nem lehet tartós és eredményes, ha nem kapcsolódik a német területek gazdasági fellendüléséhez”. Ránki is óv attól, hogy ez a gazdasági kapcsolatrendszer a politikai hegemonia eszközévé változhat, ezért a jövő nagy kérdése az, hogyan lehet a gazdasági, politikai és kulturális tényezők adekvát, nem hegemonisztikus és nem szélsőségesen aszimmetrikus egymásba való „konverzióját” és összefüggésrendszerét megteremteni: „Mittleuropa mint koncepció halott, a történelem valóságában azonban mindig felszínre tör, mint egy integráló, a gazdasági fejlődést optimalizáló jelenség, melynek nemzeti és nemzetközi politikai és ideológiai kereteit — ahol az optimális gazdasági fejlődés, a kölcsönös érdekek harmóniája, a nemzeti érdekek teljes figyelembevételével lehetséges — még a jövőben kell megteremteni.”¹⁶

Közép-Európa összetartozásának gondolata tehát nem nyugtalan entellektüelek útkeresése Ránki szerint, nem pusztán életérzés vagy múlt divat, hiszen „a történelem útvesztői újból és újból áttörő tények a nagyhatalmi erőviszonyok minden fordulatan, a kis országok nacionalizmusának minden korlátozottságán átjutva bizonyítják a közép-európai országok egymásrautaltságának tendenciáit”, bár ennek konkrét formája a modern fejlődés alaptendenciáival egybevetve szerinte még a „jövő titka” marad.¹⁷ A német kérdés ezzel azonban valóban a közép-európai régió legközvetlenebb, szinte belső, külső feltételrendszeré-ként mutatkozott meg, bár a kis nemzetek összetartozása és kooperációja a tágabb Európában és a világban önálló kérdésként is felvetődik. Sebestyén György, az Ausztriában élő magyar származású író hangsúlyozza, hogy Közép-Európát realitásnak tartja, s nem csupán mítosznak, de ezt a realitást mint közös fenyegetettséget fogja fel a globális hatalmak által uralt világban: „Tekintettel a fokozódó központosításra, Kelet-Közép-Európa csak a regionális együttműködés segítségével maradhat életben szellemileg. A nagyhatalmak érdekei már a kis egységek létérdekeit érintik. . . Fennáll az a veszély, hogy az egyetlen világkultúra ezen birodalmában az egyes kis népek lassan elveszítik önálló lényegüket. A regionális együttműködés a közös ellenállás jelszava.”¹⁸

A német hegemoniát kifejező Mitteleurópa-koncepcióval való szembe fordulás jelei éppenséggel a német területekkel a legintenzívebb kapcsolatban lévő

Ausztriában mutatkoznak meg a legerőteljesebben. Hans Thalberg, vezető külpolitikai szakértő például igen hangsúlyozottan kiemeli, hogy „a semleges Ausztria semmiképpen sem azonosíthatja magát Friedrich Naumann Közép-Európa-koncepciójával”, s maga is átveszi az osztrák használatban már elterjedt megkülönböztetést Mitteleuropa és Zentraleuropa között. Thalberg a regionális együttműködés kérdését állítja előtérbe — főleg Ausztria és Magyarország, majd Jugoszlávia között, később Csehszlovákia bevonásával is. Thalberg szerint a közép-európai együttműködésnek a társadalmi-politikai és a katonai realitások elismerésén kell alapulnia, vagyis le kell mondani a kapcsolatok átideologizálásáról és az ideológiai térítők munkáról, s ez megnyitja az utat a fokozott gazdasági, kulturális, sőt politikai együttműködéshez. Thalberg ezen az alapon nemcsak világos külpolitikai diagnózist ad Közép-Európáról, hanem egyúttal prognózist is a térség közvetítő szerepének növekedése irányában: „Túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a vázolt jellegű, a politikai és társadalmi adottságokkal számot vető közép-európai fejlődés egész Európa, sőt a világpolitika szempontjából is fontos lehetne. A két katonai tömb szétválása már hosszabb ideje megkezdődött Közép-Európában, hiszen létrejött egy semleges sáv (Ausztria, Svájc), Jugoszlávia pedig el nem kötelezett ország.”¹⁹

Nem kétséges, hogy a Közép-Európa-gondolat kezdeményezésével, támogatásával és népszerűsítésével az osztrákok egyben új szerepet is keresnek maguknak, és ennek a szerepkeresésnek az egyik fontos mozzanata vagy feltétele a német kérdéstről való leválás. Rendkívül jellegzetes ebből a szempontból az 1986 nyarán Bécsben, Erhard Busek alpolgármester aktív támogatásával és részvételével a Zentraleuropa, 1986 szeptemberében pedig a nyugatnémet szociáldemokraták által, Peter Glotz főszereplésével a Mitteleuropa-gondolat jegyében szervezett konferenciák kontrasztja. Az előbbiben meglehetősen nagy egyetértés volt abban, hogy a Közép-Európa-vitát nem szabad még a német kérdés bevonásával is túlterhelni²⁰, míg az utóbbin a Mitteleuropa-eszme a minél szélesebb Zwischeneuropa irányába tolódott el. A bécsi konferencián kialakult egyetértés tükröződik a világsajtóban (Pfaff, Nagorski etc.) is, abban az értelemben is, hogy „vitathatatlan az is, hogy Közép-Európa létezik... Amilyen indokolt a figyelmeztetés, hogy óvakodjunk Közép-Európa romantizálásától, éppolyan fontos az is, hogy ne tévesszük szem elől azt a valóságot, amelyre a fogalom utal.”²¹

Jelenleg már elmondhatjuk, hogy voltaképpen túljutottunk a Közép-Európa-vitán, mint annak első, látványos, a mítosz vagy realitás kérdésére koncentrálnál fázisán. A vita szerintem azzal az eredménnyel járt, hogy a kettős bizonytalansági reláció feloldása igen erőteljesen megkezdődött, egyrészt a német kérdéstől való — a szoros kapcsolatokat kihangsúlyozó — elhatárolódással és a kis nemzetek közösségét kiemelő fogalom kimunkálásával, másrészt a kultúra emelkedett szféráin, az életérzésen és más szakrális-spirituális síkokon túlmenő társadalmi szférákban való kapcsolatok és közös elemek kidomborításával, amelyek az európai alulfejlődés (elmaradottság) és függőség konkrét történelmi dimenzióiba helyezve ezeket a szakrális-spirituális formákat is magyarázzák és indokolják. Mindenekelőtt a gazdasági kapcsolatok rendszeréről, a civil társadalom közös vagy hasonló struktúráiról, s egyáltalán a lakossági kapcsolatrendszerekről, a mindennapi kultúráról van szó, amelyeket fentebb társadalmi mélystruktúráknak neveztem. A gyakran felbukkanó óvatoskodó hangok ellenére (csak értelmiségi, tudatforma, az érdekelletétek dominálnak a közös érdekekkel szemben, a kelet-európai politikai-katonai kötődés erősebb stb.). A Közép-Európa-kérdésben a nyolcvanas évek közepén megtörtént az áttörés. Jelene már van, a kérdés már csak az, hogy van-e jövője?

A hetvenes-nyolcvanas években kibontakozott tendenciák három fő strukturális meghatározottságban összegezhetőek, amelyek továbbfutása, töréspontjai és esetleges teljes megtorpanásai képezhetik a fejlődés lehetséges dinamikáját és irányait a következő 15—20 évben. Ezek a fő strukturális meghatározottságok a következők:

1. perifériális jelleg Nyugat-Európához képest (úgynevezett félperifériális fejlődéssel a világrendszerben), az állandó követési illetve modernizációs kényszerrel, amit a globális válság kapcsán strukturális alkalmazkodásként szoktak megfogalmazni;

2. kismemzeti lét a maga megkésett és lezárulatlan folyamataival, amely a II. világháború után a Kelet—Nyugat kettős kötésbe vagy kettős kényszerpályába épült bele, mindazonáltal éppen a kettős meghatározottság kiegyensúlyozó jellege révén nyújtja a kis ország külpolitika relatív önállóságát;

3. a túlsúlyos állami-politikai fejlődés és a viszonylag fejlett, nyugatias civil társadalom feszültsége, viszonyuk váltakozó ciklusai, azzal a közép-európai paradoxonnal, hogy a modernizációs kényszer koncentrált állami erőfeszítést kiváltva voltaképpen elnyomja a modernizáció igazi hordozóját, a civil társadalmat.

Ez a három strukturális meghatározottság belsőleg összekapcsolódik, a perifériális jelleg modernizációs kényszere (kül)politikai kényszerpályák rendszerként is testet ölt és az állam túlsúlyos jellegeként is megjelenik, továbbá a kényszerpályás fejlődés külső meghatározottságaival idővel belső, strukturális meghatározottsággá válnak és önnön dinamikájuk révén közvetítik a külső függést, s ez a belső struktúra viszont meghatározza az újabb modernizációs hullám recepcióját, s itt a kölcsönhatások röviden felvázolt köre lezárul.

Közép-Európa — súlyos szavakat használva — „sorskérdése” az, hogy tovább tud-e lépni a fenti három nagy kérdésben, a strukturális alkalmazkodásban, a kis ország (kül)politikában és a civil társadalom autonómiájának kialakításában. Ezek sorskérdések ugyan országonként dőlnek el, de mégis regionális összefüggésekbe beágyazva és egyben azokat mélyen befolyásolva, vagyis a regionális együttműködés egyszerre feltétele mindhárom sorskérdés előremozdításának (nincs strukturális alkalmazkodás fokozódó gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatok nélkül), s eredménye és végső kimenetele annak.

A strukturális alkalmazkodás kapcsán azt kell látnunk, hogy ez nemcsak újratermelte Európa keleti felén a megkésetttséget, hanem — rendkívüli módon differenciálva a szocialista országokat — el is mélyítette Közép- és Kelet-Európa különbségét. A sajátos közép-európai válságzóna Lengyelországtól Jugoszláviáig a modernizációs kényszerből adódó válság, amelynek számos jegye tompított formában a nyolcvanas évek Ausztriájában is megfigyelhető, amely pedig közel befejezte már a strukturális alkalmazkodást. A várható tendencia az, hogy a súlyos belső válságok után a közép-európai szocialista országok is befejezik ezt az igen megkésett strukturális alkalmazkodást, ami még markánsabbá teszi a kelet-európai struktúráktól való különbségüket a jelenlegi látszólag közös irányú reformfolyamatok ellenére. Ez a feszültség a két zóna között a társadalom mélystruktúráiban olyan erős lehet, hogy felvetheti Jugoszlávia belső, nemzeti egysége fennmaradásának kérdését, ami pedig sajnálatos módon igen erőteljesen destabilizálná az egész régiót. A KGST igen rosszul funkcionáló rendszerén belül a közép-európai országok várható közös elmozdulásai felvethetik a ma-

gyar—csehszlovák—lengyel szorosabb kooperáció és esetleg integráció kérdését is, bármilyen abszurdnak tűnik is ez manapság. Mindenesetre a magyar—oszt-rák relációban folytatódik az a modernizációs hatás, amelyet Ausztria kifejt a szállodaépítéstől és technológiatranszfertől a turizmusban való együttműködésig, az alapvető kérdés az, hogy Ausztria nemzetköziesedését (ENSZ-centrum stb.) tudja-e Budapest valamennyire magához vonni és felhasználni, mert a turizmus extenzív növekedése mutatói ellenére a nemzetköziesedésből igencsak kizorultunk.

A közép-európai kisnemzeti létezés kettős meghatározottsága is várhatóan jelentős átalakuláson megy át a következő egy-két évtizedben. A nagyhatalmak a hetvenes évek folyamán felfedezték a kis semleges vagy el nem kötelezett országok dinamikus stabilizáló szerepét az európai rendszerben. A hetvenes-nyolcvanas években láttuk a kisország-külpolitika látványos felfutását a skandináv országokban és Ausztriában; illetve a szocialista országok között kiváltképpen Magyarországon. Magyarország egy olyan külpolitikai háromszög részévé is vált, amelynek a másik két tagja Ausztria és a közép-európai országokat is felmutató Finnország. Mindkét ország klasszikus esete annak, hogy a Szovjetunióval való külpolitikai és külgazdasági kapcsolatok optimalizálása a Szovjetunió számára a kis országok zónájában azok autonóm mozgása révén is biztosítható. Ahogy a csehszlovák és a lengyel válságkezelés alapvetően eltérő jellege is mutatja, s számos egyéb tényezőtől is következik, a Szovjetunió számára mindjobban előtérbe kerül a korábbi merev stabilitás eszméje, és eszközei helyett a dinamikus stabilitás gondolata és eszközrendszere. Ez alapvető fordulatot jelenthet a régió gazdasági és politikai együttműködésében is, a garantált jó szovjet kapcsolatrendszer és a fokozott önálló nemzeti és regionális mozgások együttes biztosításaként, amelyet nevezhetünk mutatis mutandis, tehát igen sok fenntartással „finlandizálásnak” is, utalva egyrészt arra, hogy az ott megkezdett folyamat lényegesen megváltozott továbbfolytatásáról van szó, másrészt arra, hogy kölcsönösen előnyös és dinamikus gazdasági és külpolitikai kapcsolatok létrehozásáról van szó, amelyben Finnország a Szovjetunióhoz való viszonyában — persze fordítva is — úttörő szerepet játszott.

Az igazi kérdés itt az, hogy a globális hatalmak elfogadják-e nemcsak az egyes közép-európai országok új szerepkörét a maguk bilaterális kapcsolataiban, hanem azok regionális törekvéseit a külpolitika és a külgazdasági politika bizonyos koordinálására és együttes fellépésekre. Közép-Európa éppen azért, mert magában felhalmozta az összes tipikus európai ellentmondást, nemcsak háborús tűzfészekké válhat, mint két világháború előtt, hanem az európai integráció, Európa európaizálása programjában kezdeményezően is léphet fel. Seaton-Watson élete utolsó előadásában Közép-Európának ezt a kezdeményező szerepét hangsúlyozta 1984-ben, mondván, hogy korunk egyik paradoxona az, hogy Európa leggyengébb nemzeti körében a legerősebb az európai tudat²². Ez a híd szerep azonban nemcsak a kultúrában és a gazdaságban létezhet (hiszen itt a legintenzívebb a kelet—nyugati kereskedelem is); hanem a kül- és biztonságpolitikában is. A közép-európai regionális együttműködés itt nemcsak egyszerűen az összeurópai együttműködés része, statisztikailag százalékosan meghatározható vagy viszonylagos súlyában felmérhető része lehet, hanem az együttműködés elvileg új típusú dimenzióit nyithatja meg.²³

A közép-európai régió az európai biztonság szempontjából is egyre jobban a nemzetközi érdeklődés középpontjába kerül. Peter Bender összegezése szerint itt jobban összegyűltek a kelet—nyugati problémák, mint másutt a kontinensen;

s nemcsak a konfliktusok összpontosultak, hanem a fegyverzetek is, mégpedig jóval meghaladva magának a térségnek a biztonsági szükségleteit. Bender úgy véli, hogy „egy ilyen — [ti. az európaizálás irányába tartó, mondhatni enyhülési, Á. A.] — európai politika számára az előfeltételek Közép-Európában a legjobbak. Amire az egész kontinensnek szüksége van, arra a közepén lévő országoknak van leginkább szükségük”. Közép-Európa valóban stabilizálta, de egyben dinamizálta is az európai rendszert, mégpedig azzal, hogy a szövetségi rendszerek találkozási pontjain áthatások és kapcsolatrendszerek jöttek létre azok eróziója nélkül, vagyis a várható tendencia nem azok lemorzsolódása, hanem a katonai-biztonsági tényezők háttérbe szorulása a gazdasági, kulturális és politikai kelet—nyugati együttműködés stabilizáló, biztonságot erősítő szerepe mögött. Sokakkal együtt Bender is ebben az irányban érvel: „A nagy lehetőségek a kis politikában rejlenek. Aki a mai Közép-Európát összehasonlítja a húsz év előttivel, az nagy változást lát. A gazdasági, technikai, politikai, kulturális és különösen az emberi kapcsolatok olyan szövedéke jött létre, amelynek megőrzése mindkét fél számára létszükséglet... Sehol másutt nincsenek Európában a kelet—nyugati határon keresztül olyan szoros, erős és sokféle kapcsolatok, mint Közép-Európában: sehol másutt nem küzdötték le ennyire ezt a határt, az olykor növekvő akadályok ellenére. Hogy ez meddig terjedhet, azt bebizonyították a magyarok, akik az Ausztriához való viszonyukat már húsz évvel ezelőtt a békés egymás mellett élés iskolapéldájává akarták változtatni... Moszkvának és Washingtonnak már ma tekintettel kell lennie arra, hogy a szövetségek határán lévő államok egymástól kölcsönösen függővé váltak. Ez olyan siker, amelyet többnyire nem ismernek fel, vagy nem vesznek fontolóra. Olyan siker, amely megmutatja, hogy Közép-Európa már most micsoda, s még mi többnek kellene lennie: a kontinens széttört két fele kötőanyagának. Európát a szélei felől osztották szét, ha újra összenő, akkor ez a közepe felől történik.”²⁴

A kisország típusú külpolitika pozitív körvonalai tehát kirajzolódtak Közép-Európában, és Ausztriában tudatos stratégiává álltak össze. Az északi országok kezdeményezései nyomán elindított kisország kutatásba Ausztria nagyon erőteljesen bekapcsolódott a nyolcvanas években, a kérdéskörrel számos rangos publikáció jelent meg, amelynek elméleti újdonsága az, hogy a harmadik világ elmaradottsága-alulfejlődése és függősége leküzdéséhez szolgáló egész fogalmi apparátust igen találekonyan felhasználták a „Modell Österreich” kidolgozásához.²⁵ Számunkra, s az osztrákok számára, korántsem távoli példa a nyolcvanas évek felgyorsult finn fejlődése és annak nyomán mind önállóbb külpolitikája, amelyet a maga óvatos, de határozott optimizmusában R. Väyrynen doktrinális pontossággal fogalmaz meg.²⁶ Ehhez a gondolatvilághoz és nemzetközi erőterhez kell kapcsolódnia a magyar erőfeszítéseknek, nemcsak a külpolitika, hanem a belső politikai reformok vonatkozásában is. Vegyük észre, hogy egyrészt a közép-európai országok nemzeti-nemzetiségi ellentéteinek feloldása csak a belső demokratizálás(ok) mértékéig lehetséges, ez volt az alapja az osztrák—magyar „kiegyezésnek” is; ahogy ez az oka az újkeletű magyar—román feszültségeknek is a másik, azaz negatív oldalról. Ebből a szempontból nagyon fontos, hogy az amerikai hatás alól mindjobban felszabaduló nyugat-európai politikatudományban van egy igen befolyásos irányzat, amely a „kicsi — szép” elvét nemcsak a kül-, hanem a belpolitikában is érvényesíti, nevezetesen azt állítja, hogy az európai kisországoknak, mint az északiaknak (Benelux-államok vagy Ausztria) sikerült a dinamikus stabil demokrácia tökéletesebb rendszerét kialakítaniok, mint a hagyományos európai demokráciáknak, nagyhatalmaknak.²⁷

A közép-európai zóna azonban jelenleg, s meg előreláthatóan az elhúzódó válság következtében legalább egy évtizedig inkább válságövezetként definiálható. Ez nem mond ellent a pozitív perspektíváknak a kisországok politika vagy a belső megújulás (gazdasági reform és demokratizálás) szintjén, de kétségtelenül erősen felveti az átmenettel járó feszültségeket, vagyis megint csak azt a közép-európai mintát vagy modellt, hogy a reagálás végül is megtörténik, de csak igen mély válság révén. Ez a válságtudat jellemzi most a nyolcvanas évek második felében az egész régiót, amely felerősíti a hagyományos tudatformákat, valamennyi országban Európa határvidéki tudatát, a kisnemzeti sors feszültségeit és az együttélés szükségességét és nehézségeit. Az utóbbi esetében az a paradoxon is jelentkezik, hogy sehol sem olyan erős az együttműködés, a történelmi terheken való túllépés szükségességének a tudata mint itt, de egyúttal sehol sem olyan mélyek a kölcsönös intolerancia hagyományai is,²⁸ együttesen kiadva azt a hatást, hogy a válságtudat egyenesen a kisnemzeti fennmaradás versus nemzethalál „metafizikai” problémájává emelkedik.²⁹ A nagy, évszázados tendenciák mellett valószínűleg vannak a válságjelenségek meg a válságtudatok felmerülésének középtávú, 12—15 éves ciklusai is, amelyet a politikai rendszerek önálló dinamikája, „kifáradása” szab meg a modernizációs kényszer nyomása alatt³⁰.

A közép-európai térség mint a magyar fejlődés kondicionáló közege avagy döntő külső feltételrendszere tehát visszatérőben van úgy is, mint a térségre jellemző válságjelenségek és -ciklusok együttese, vagyis: a kapcsolódás már viszonylag, egy lépéssel távolabb és közvetettebb a korábban közvetlenül és nyersen érvényesülő globális feszültségekhez, a szovjet—amerikai ellentéthez; s már egy fokozottabb közép-európai együttmozgás figyelhető meg Ausztria innovatív szerepkörével és az ígéretes, de problematikus német kapcsolatrendszerrel. A szomszédos országok válságai már eddig is erőteljes destabilizációs faktorként jelentkeztek nálunk (is), de egyúttal a strukturális alkalmazkodás kényszerét sugallva. Az ilyen válságsorozatok mindig felvetik nemcsak az állami és párt-szintű kapcsolatrendszerek és a kereskedelmi kapcsolat, hanem mindinkább a lakossági érintkezés fokozott nehézségeit, de egyúttal a kapcsolatrendszerek dinamikusan előrevivő szerepét is. A civil társadalmak fokozott érintkezése, ennek előnyei és bonyodalmi megint csak az osztrák—magyar viszonylatban érzékelhetőek a legjobban, hiszen például a bős—nagygyarosi vízlépcső megépítése nemcsak közös környezetvédelmi problémákat és külpolitikai háromszöget jelent, hanem összekapcsolódó belpolitikai problémákat és környezetvédelmi mozgalmak fellépéseit is.

Ezen dolgozat alaptézise abban foglalható össze, hogy Közép-Európa jelenleg ugyan a gazdasági, politikai és kulturális fragmentáció („libanonizálás”) számos jelét mutatja, mégis mindezek inkább egy gyógyító, teremtő válság jegyei, a keserves alkalmazkodás kísérőjelenségei, mintsem a távolodás és fokozódó ellentétek hosszabb távon érvényesülő mozzanatai. A világ- és az európai fejlődés döntő tendenciája a következő időszakban a regionalizálódás, s Európában bizonyos értelemben kitüntetett szerep jut az összeurópai együttműködés kezdeményezésében és modellezésében is a közép-európai régióknak, amely az eddigieknél is sokkal jobban meg fogja határozni a magyar fejlődés külső mozgásterét és belső irányát is.

Vigyázó szemünket tehát Bécs, s még inkább Helsinki felé kell fordítanunk a századfordulóiig terjedő időben.

JEGYZETEK

¹ Régis Debray: *Les Empires contre L'Europe*. (Gallimard, Párizs, 1985. 19. l.) Vö. még A. W. De Porte: *Europe between the Superpowers* (Yale U. P. New Haven, 1979.) és S. Bethlen I. Völgyes (eds): *Europe and the Superpowers* (Westview, Boulder, Co., 1985.) etc.

² Pierre Hassner: *Europa zwischen den Vereinigten Staaten und der Sowjetunion*. (Europäische Rundschau 1988/2.) 3. l.

³ G. A. Almond—B. Powell: *Comparative Politics*. (Little, Brown, Boston, 1978.) 358—359. l.

⁴ Itt mindenekelőtt a Közép-Európa vita nemzetközi dimenzióját összegezem, s nem térek ki a jólismert hazai vitákra. A *Magyarország története* 3/1. kötete Előszavában (Bp. 1985, Akadémiai Kiadó, 19. l.) a témakör kutatásában úttörő szerepet játszó Pach Zsigmond Pál a Közép-Kelet-Európa kifejezést használja, míg mások újabban a Kelet-Közép-Európa terminust. A terminológiai eltérések mögött természetesen tartalmi nézeteltérések rejlenek, hiszen például Berend T. Iván a *Magyarország helye Európában* (in: „Helyünk Európában”, szerk. Ring Éva, 37—38. l.) című tanulmányában Magyarországot a kelet-európai régió belüli alrégióknak tartja, s így a maga részéről a Közép-Kelet-Európa elnevezést alkalmazza. Mások viszont Közép-Európát önálló, Kelet-Európától lényegesen különböző régióknak tartják (vö. Szűcs—Hanák), bár többnyire szükségesnek vélik hangsúlyozni, hogy ennek keleti feléről van szó.

⁵ Karl Schlögel: *Die blockierte Vergangenheit*. (Frakfurter Allgemeine Zeitung, 1987. február 21.) 4. l.

⁶ Neal Ascherson: *Dream of escaping Hitler's Europe*. (The Observer, 1987. május 31.) 2. l.

⁷ A Jalta vita inflálódásáról vagy szerteágazásáról vö. Jonathan Alter: *A New War Over Yalta*. (Newsweek, 1986. IV. 28.)

⁸ Peter Glotz: *Deutsch-böhmische Kleinigkeiten oder: Abgerissene Gedanken über „Mitteleuropa“*. (Részletek; in: Die Neue Gesellschaft-Frankfurter Hefte 1986/7.) 584—545. l.

⁹ Dietrich Stobbe: *Der Traum von der „Wiederherstellung“ der Europäischen Mitte*. (Die Neue Gesellschaft/FH, 1986/7.) 586. l.

¹⁰ Adam Zagajewski: *Mein ganz persönliche Mitteleuropa*. (Die Neue Gesellschaft/FH, 1986/9.) 834. l.

¹¹ Timothy Garton Ash: *Does Central Europe Exist?* (The New York Review, 1986. október 9.) 47. l.

¹² T. G. Asch: i. m. 48. l.

¹³ T. G. Asch: i. m. 51. l.

¹⁴ Ránki György: *Közép-Európa kérdéséhez — gazdasági szempontból*. (Valóság, 1985. 11.) 3., 4. l.

¹⁵ Ránki Gy.: i. m. 12. l.

¹⁶ Ránki Gy.: i. m. 13. l.

¹⁷ Ránki Gy.: i. m. 13. l.

¹⁸ György Sebestyén: *Geistige Zusammenarbeit in Donauraum — von der nationalen Romantik zur Realität der Nationen*. (Europäische Rundschau, 1985. II.) 69. l.

¹⁹ Hans Thalberg: *Zentraleuropa: Die Kunst des Möglichen*. (Europäische Rundschau, 1986. I.) 7. l.

²⁰ Andreas Unterlerger: *Zwischen Utopie und Provinzialismus*. (Die Presse, 1986. március 12.) 2. l.

²¹ Hermann Rudolf: *Erinnerung an Mitteleuropa*. (Süddeutsche Zeitung, 1986. november 2.) 4. l.

²² Hugh Seaton-Watson: *Thoughts on the Concept of West and East in Europe*. (Lecture in Great Britain's East European Center the 26. III. 1984.) In: *Government and Opposition* Spring, 1985.) 164. l.

²³ Wendelin Eitmayer: *Mitteleuropa — belastet die Geschichte?* (Europa-Archiv, 1987. I.) 110. l.

²⁴ Peter Bender: *Mitteleuropa — Mode, Modell oder Motiv?* (Europäische Rundschau, 1987. I.) 102—103. l. — Nem tartom feladatommak a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok vagy azok közép-európai mozzanata elemzését, megjegyezném azonban, hogy ennek elég markáns politikai feltételrendszere is van; vö. Jürgen Nötzold: Po-

litische Voraussetzungen der Wirtschaftsbeziehungen zwischen West und Ost. (Aus-senpolitik, 1985. I.)

²⁵ A kisország-politika kérdéseit másutt már részletesen feldolgoztam, itt nem akarok utalni a téma kiterjedt szakirodalmára, csak annak összegezésére; vö. Helmut Kramer (ed): *Österreich im internationalen System*. (Austrian Institute for International Affairs, Laxenburg, 1983, 165–174. l.)

²⁶ Vö. Bengt Sundelius (ed): *The Neutral Democracies and the New Cold War* (Westview Press, Boulder, Co., 1987), különös tekintettel Raimo Väyrynen *Adaptation of a Small Power to International Tension: The Case of Finland* című tanulmányára, amelyben kifejti nemcsak a finn eset általánosítható-követhető, hanem sajátosan egyedi vonásait is (idézve Koivisto elnök szavait, hogy a kelet–nyugati konfliktus esetén helyzetünkben az a sajátos, hogy „kinn vagyunk a balkonon” (47. l.). Ausztria és Finnország összehasonlítása gyakori téma; vö. P. Luif: *Neutrality and External Relations: The Case of Austria* és E. Karsch: *Geographical Determinism: Finnish Neutrality Revisited* című tanulmányait a *Cooperation and Conflict* ugyanabban a számában (1986. 25–41. és 43–57. l.)

²⁷ A „consociational democracy” iskoláját átfogóan bemutatja a fenti összefüggésben Jan-Erik Lane és Svante O. Ersson: *Politics and Society in Western Europe* (Sage, London, 1987, 23–29. l.) című munkája, Arend Lijphart legutóbbi nagyobb műve a *Democracies* (Yale U. P., 1984.) című könyv, amely részletesen kitér Ausztriára is.

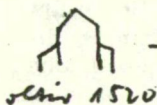
²⁸ Kiss Gy. Csaba: *Közép-európai írók — Közép-Európáról*. (Valóság, 1987/5.) 58–60. l.

²⁹ E. Fehér Pál: *Közép-kelet-európai koncepciók ma*. (Népszabadság, 1987. július 11.)

³⁰ Bujdosó Dezső: *Kelet-Közép-Európa ritmusa — globális összefüggésben*. (Valóság, 1986/9.)

Székesegyház

1200 ban épült

október 1520

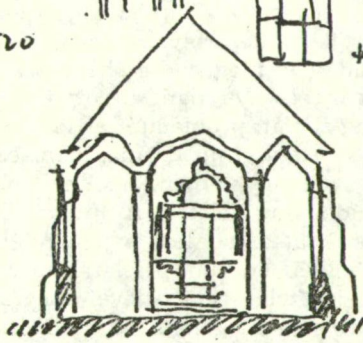

✦
✦
✦

alantálykőből
jól
após
götek
fejvétel
nem basilikára
5 háfő

lebontott szentélyfal

szivacsoltás
veit ströps
kalkuláció
kutatás
beépítés